

NEVÂYÎ'NİN FEVÂYÎDÜ'L-KİBER ADLI DİVANINDA GEÇEN KUŞ ADLARI

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Fatma KILIÇ*

Geliş Tarihi: 29.09.2022

Kabul Tarihi: 23.11.2022

Öz

Tabiatın bir unsuru olan hayvanlar, insanlar tarafından hayatın bir parçası olarak görülmüş ve bazılarına olumlu anlamlar yüklenerek diğer canlılardan ayrı bir yere konumlandırılmıştır. Söz konusu varlıklar bazen gerçek bazen de gerçek üstü özellikleri baz alınarak edebi eserlerde anlami güçlendirmek için kullanılırlar. Hayvanlar içerisinde gerek fiziki gerekse tabiatı dolayısıyla kuşların yeri farklıdır. İnsanoğlu tarafından manevi özellikler atfedilen bazı kuş isimlerine Türk edebiyatının önemli eserlerinde rastlamak mümkündür. Çağatay yazı dilinin gelişmesinde büyük katkıları olan Ali Şir Nevâyî'nin dördüncü divanı Fevâyîdü'l-Kiber, şairin yaşlılık döneminde kaleme aldığı önemli bir yapıttır. 680 gazeli içinde barındıran eser, kelime hazinesi açısından önemli veriler sunar. Eserde kuşlar ile ilgili beyitlere ise sıkça rastlanır. Fiziki ve karakter özellikleri açısından kuşlar beyitlerde benzetme yönüyle kullanılmıştır. Nevâyî'nin dili anlam yönünden çok katmanlı olması dolayısıyla pek çok yönden malzeme vermektedir. Usta şair şiirlerinde bir kavram ile ilgili zıt duyguları aynı anda aktarabilmektedir. Nevâyî'nin kuşlar ile ilgili beyitlerine bakıldığında aynı anda hem olumlu hem olumsuz açılardan benzetme yapıldığını görürüz. Örneğin; sülün ve tavus kuşu hem sevgilinin güzelliğini hem de kibir ve görünüşe düşkün insan tipini yansıtır. Bu çalışmada, Ali Şir Nevâyî'nin Fevâyîdü'l-Kiber adlı divanında geçen kuş adları üzerine bir inceleme yapılmış, kuşlar beyitlerde geçen benzetme yönleri açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevâyî, Fevâyîdü'l-Kiber, Divan, Kuş Adları, Benzetme.

THE BIRD NAMES IN NEVÂYÎ'S FEVAYİDÜ'L-KİBER DIVAN

Abstract

Animals, which are an elements of nature, have been seen as a part of life by humans and have been positioned separately from other living beings by assigning positive meanings to some of them. These entities are sometimes used to reinforce meaning in literary works based on their real and sometimes surreal characteristics. The place of birds is among animals both physically and in character. It is possible to come across some bird names attributed to spiritual characteristics by human beings in important works of Turkish literature. Ali Şir Nevâyî's fourth divan, Fevâyîdü'l-Kiber, which made great contributions to the development of the Chagatay written language, is an important work written by the poet during his old age. The work, which contains 680 ghazals, provides important data in terms of vocabulary. Couplets about birds are frequently encountered in the work. In terms of physical and character traits, birds are used in couplets in terms of analogy. Nevâyî's language is multi-layered in terms of meaning and therefore provides material in many ways. The master poet is able to convey the opposite feelings about a concept in his poems at the same time. When we look at Nevâyî's couplets about birds, we see that both positive and negative comparisons are made at the same time. For example; pheasants and peacocks reflect both the beauty of the lover and the type of person who is fond of arrogance and appearance. In this study, an examination was

* Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, e-posta: ftm.shn4272@gmail.com
Orcid: 0000-0001-5556-3087

made on the names of birds mentioned in Ali Şir Nevâyî's divan called Fevâyîdü'l-Kiber, and birds were evaluated in terms of the analogy aspects in the couplets.

Keywords: *Ali Şir Nevâyî, Fevâyîdü'l-Kiber, Divan, Bird Names, Analogy.*

Giriş

1. Türk Kültüründe Kuş

Türk kültüründe hayvanlar önemli bir yere sahiptir. Türkler tarihin ilk çağlarından beri avcılıkla geçinmişler, göçebe bir hayat sürmüşler, yerleşik hayata geçmeleri 9. yüzyıldan sonra başlamıştır. Türklerin bu özelliklerinden dolayı Türk dilinde doğayla ilgili adlandırmaların zengin olduğu görülür. Bitki ve hayvan adları, doğaya dayalı anlatımın bir sonucu olarak mecaz anlamlar, kişileştirmelerle genişlemiştir. İnsanın özelliklerini kişileştirme ile hayvanlara aktarım ya da tam tersi hayvanların bir takım karakteristik özelliklerini insanla birleştirme yolu, Türk dilinin deyim ve mecaz yapısını eşsiz hazinelerle donatır (Toprak, 2013: 105). Tüm bu hayvanlar içerisinde kuşların yeri ayrıdır. Sever'e göre kuş, Türklerde Gök Tanrı'nın idaresinde kutsal bir varlıktır. Bundan dolayı kuş, insan için uğurlu bir canlıdır ve insana iyilik sağlayan bir yanı vardır (1999: 86). Ögel'e göre, ölen insanların ruhlarının bir kuş olarak göğe yükselmeleri Türklerde oldukça yaygın bir görüştür (2006: 129).

Türk kültüründe, rüzgâr ve yıldırım gibi doğa olaylarının belli kuşlar tarafından çıkarıldığına inanılır: "Güney Türk halklarında rüzgârın gri bir boğanın nefesinden oluştuğu ve başka yerlerde göçmen kuşlar, kazlar ve kuğular tarafından çıkarıldığı söylenir. Yıldırım, kimi zaman kuş, kartal, ördek, kaz, çalı horozu kimi zaman da ejderha olarak temsil edilen korkutucu ve büyük bir güçtür." (Roux, 2005: 162).

Yine Altay Türklerinin kötü güçlerden korunmak için üzerlerinde kuş tüyü taşıdığı bilinmektedir (Roux, 2005: 163). Kaşgarlı'nın Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde de belirttiği gibi şahin kuşunun (kekük) kemiklerinin tılsım ve büyü yapmada kullanıldığı kanıtları dışında yalnızca bazı dağınık ve kalıntılar sayesinde hayvan biçimli muskaların olduğu kanıtlanmaktadır (Roux, 2005'ten akt. Atalay, 2013: 287). Orta Asya Türklerinde konuşmakta geç kalan çocuklara bazı kuşların dilinin yedirildiği bilinmektedir (Roux, 2005: 165). "Oğuz boylarından her birinin bir kuş ongunu bulunmakta ve bunlardan Oğuz destanlarında sıkça bahsedilmektedir. Yakutlarda; kuğu, kaz, karga, kartal, at, boz inek vb. hayvanlardan biri kutsal olarak değerlendirilirdi." (Türktaş, 2013: 1094).

Şamanizm inancında da kuşların yeri önemlidir. Kuş, şamanlara göre diğer âleme geçişte yardımcı olan bir varlıktır. Nitekim Türk ve Altay mitolojisinde uçmag kelimesi cennet demektir. Etnografya araştırmaları, gerçeğine en yakın biçimde kuş ya da başka hayvanların kılıklarına giren sayısız şaman örneği vermiştir. Kuş kostümü en temel şaman kostümlerindendir. Şirokogorov'un konuştuğu Tunguzlar, bunun öte dünyaya uçmak için vazgeçilmez olduğunu söylemiştir (Roux, 2005: 236-37). Lehtisalo, "Şamanın seans sırasında kullandığı anlaşılmaz pek çok sözcüğün hayvan ve kuş bağırsı çağrışlarının taklitleri" olduğunu keşfetmiştir (Roux, 2005: 239).

Öyle ki Türk danslarının birçoğunun kökeni, kuşların çiftleşme ayinleri ile avlanma sırasında yaptıkları hareketlerinden doğmuştur. Bütün folklorlarda, danslarda hayvanlar az çok taklit edilmiştir ve yalnızca Anadolu'daki popüler Türk eğlencelerinde nelerin Orta Asya'yla ilişkilendirilebileceği üzerine yapılan uzun bir araştırma bu konuyu aydınlatabilmiştir... *Turna bari*'nda karşı karşıya gelen iki dansçı vardır, biri erkek turnayı, öbürü dişi turnayı taklit eder: Çeşitli oyunlardan sonra erkek dişiyi önüne uzanmaya ikna eder. *Kartal halay*ında iki dansçı karşı karşıya oynarlar, biri avcı kuşu taklit eder ve ötekine yani kurban olan kuşa doğru dönerek yaklaşır. Bu danslarda açık bir biçimde Orta Asya

motiflerini, bozkır hayvan sanatını, ayinsel hayvan dövüşlerini, hayvanların kendi aralarındaki ayinsel çiftleşme motiflerini bulduğumuzu sanıyoruz (Roux, 2005: 240).

2. Türk Edebiyatında Kuş

Türk edebiyatının hemen her evresinde kuşlar ile ilgili tasvir ve benzetmelerle karşılaşmak mümkündür. Tokyürek, Oğuz Kağan destanından başlayarak bütün Türk destanlarında ve yazılı metinlerin çoğunda hayvanlarla ilgili pek çok malzeme bulunduğuundan bahseder. Türk kültür hayatını çeviri metinler olmasından dolayı yansıtmayan Uygur metinlerinde de bu konuyla ilgili zengin malzeme yer aldığını söyler (2013: 223).

Yıldırım'a göre tasavvufta, insanın bir tarafı, sıradan canlılar gibi yere bağlı iken diğer tarafı ise sonsuzlara uzanabilen bir ruhtur. Bu durumu varlık âleminde en güzel sembolize eden şüphesiz ki kuşlardır (2015: 236). Yıldırım, insanı beden ve ruh olarak ikiye ayırarak bu iki yapıyı balçık ve kuş sembolleri ile açıklar: "İnsanın iki tarafı vardır. Biri balçık ve toprakla sembolize edilen beden tarafı, diğeri ise kuşlar ve uçmak fiili ile sembolize edilen ruh tarafı. İşte mana âleminin göğünde kanat çırpın ruhtar, yaratılarak beden çamuruna saplandı. Tekrar bu çamurdan kurtularak mana göğüne yükselmeleri gerekmektedir. Bu kolay bir şey değildir ancak bütün güzelliklere, zorluk ve sıkıntılarının üstesinden gelinerek ulaşılabilir." (Yıldırım, 2015: 243).

Divan şiiri genel itibariyle bir sembol dilidir. Şairler beyitlerde anlatmak istediği pek çok duyguyu canlılar ve özellikle hayvanlar üzerinden sembollerle aktarır. Bu anlatım şekli sayesinde çok katmanlı, estetik ve etkileyici bir dil ortaya çıkmış olur. Bu sembollerden biri de kuşlardır. Sadece kuşlar ile ilgili pek çok eser kaleme alınmıştır. "Gerek Türk kültüründe, gerekse mitolojide ve eski Türk inanışlarında geniş yer bulan kuşlar, İslâm'dan sonra divan şairleri tarafından da çeşitli benzetme unsurlarıyla bezenerek geniş bir hayal dünyasına malzeme olmuştur. Hemen her divan şairi, kuşları çok hassas bir şekilde inceleyip onları kendi hususi özellikleriyle ele almış ve bunu kendi dünyasıyla birleştirmiştir." (Turan, 2014: 24).

Çağatay edebiyatının yanı sıra tüm Türk edebiyatının en önemli şairlerinden biri olan Nevâyî; dili, üslubu ve sanatı en üstün seviyeye taşıyan ender sanatçılardandır. Onun eserlerinde kullandığı sanatlı dili, insan hayallerinin çok ötesinde bir dildir. Oldukça zengin ve katmanlı bir anlam dünyasını içinde barındırdığı şiirlerinde hayvanların özellikle de kuşların yeri önemlidir. "Nevâyî şairliğin kudretini hayvan metafor ve mazmunlarını kullanmada da ortaya koyan büyük bir şairdir. O gerek mesnevilerinde gerek divanlarında sık sık hayvan metafor ve benzetmelerini düşüncelerini somutlaştırmanın en güçlü aracı olarak kullanabilmektedir. Birden fazla hayvanı güzellik, güç, güçsüzlük gibi ortak özelliklerinden yola çıkarak pekiştirme amacıyla şiirine alır." (Toprak, 2021: 379).

Bu çalışma Nevâyî'nin Fevâyîdü'l-Kiber adlı divanındaki geçen kuş adları üzerine şekillenirken şairin hayvanlar üzerinden yapmış olduğu benzetmeler üzerinde durulmuştur.

İnceleme

'Andelîb/Bülbül

Bülbül, Türk Dil Kurumu sözlüğünde *Karatavukgillerden, sesinin güzelliği ile tanınmış olan ötücü kuş* olarak geçer (2008: 366). Divan edebiyatında bülbül, sesinin güzelliği ve yanıklığı sebebiyle aşk acısı çeken aşığa benzetilir. Gül, bülbülün maşuğudur. Şiirlerde sık sık gül ile bülbül mazmununa yer verilir.

Onay, ötüşü güzel mârûf kuş; kuşların aşığı olan bülbüller havalarda ısınmaya, güller açmaya başladığı zaman çiftleşirler. Dışısı yumurtadan kalkıncaya kadar yalnız kalan erkek ekseriya gün batarken başlayıp gece yarısından sonralara kadar öter. Yuvasını sık dallı ve yapraklı

ağaç dallarına, çokça gül ocakları içine yaparlar şeklindeki beyanıyla gül ile bülbülün bağlantısını açıklamış olur (Onay, 2009: 101-102).

Nevâyî, âşık-maşuk betimlemelerinde bülbülü benzetme amacıyla kullanmıştır. Beyitlerde güle âşık bülbülün aşk acısı, feryadı sıkça işlenir. Nevâyî'ye göre bülbülün maşuğu güle kavuşması imkansızdır. Öyle ki bülbül de bu durumu çok iyi bilmektedir ve üzüntüsünden ötüşünü kesmiş, suskunlaşmıştır.

Gül vişâli bir niçe kün bîş imes iy ‘andelîb

Yoksa andın bî-nevâ-sin kışdur u ger yazdur (FK 167/7)

(Ey Bülbül güle kavuşman boş bir hevestir. Yoksa ondan mı ne kış ne yaz (farketmeden) suskunsun.)

Bülbül o kadar nazik bedenli bir hayvandır ki aşk acısına katlanacak bir yapısı yoktur. Nevâyî, bülbüle gül bahçesine gönül vermemesi için uyarıda bulunur. Burada dünyanın geçiciliği üzerinde durulmakta andelip ise insanı simgelemektedir. Bülbül üzerinden dünyaya aldanmayan insan modeli anlatılmaktadır.

Bu çemen gül-zârîğa birme köjül iy ‘andelîb

Kim aña cismiñ taħammül kılgay iy nâzük-beden (FK 468/6)

(Ey bülbül bu gül bahçesine gönül verme. Ey nazik bedenli senin vücudun ona nasıl tahammül edebilir?)

Bazen de Nevâyî, bülbülün gül karşısındaki çaresizliğini kendinin sevgilisi karşısındaki çaresizliğine benzetir. Hatta bazı beyitlerde aşk acısı çekmesi yönünden kendini bülbülden bile üstün görür.

Yâr köp kılsa cefâ kem kıl Nevâyî nâle kim

Gülge bülbül örgete almas vefâ efğân kılip (FK 56/9)

(Bülbül ne kadar figan etse de güle vefalı olmayı öğretemeyeceği için Nevâyî yar cefayı artırır da sen inlemeyi azalt.)

‘Ankâ

Efsanevi bir kuş olan Anka, İbranice “anak” kelimesinden türemiş olup “gerdanlık, uzun boyunlu dev anlamlarına gelir. Simurg, Zümrüdüanka adlarıyla da anılır. Cennet kuşuna benzer yeşil bir kuş olduğu için bu ad verilmiştir. Bu adların dışında Anka, Semender, Devlet Kuşu, Phoenix, Tuğrul, Hümâ adları da kullanılır.” (Batislam, 2002: 195). “Kafdağında yaşadığı varsayılan tüyleri renkli, yüzü insana benzer, asla yere konmayıp daima yükseklerde uçan ve kendisin de her kuştan bir alâmet bulunduran, adı var kendi yok bir kuştur.” (Pala, 2002: 34). “Ankâ, büyük kuştur. Adı varsa da cismi yoktur. Boynunda bir ak halkası vardır. Boynu uzun olduğu için anka denilmiştir.” (Onay, 2009: 58). Si-murg sözcüğü Anka'nın eş anlamlısı olup Sanskritçe “yırtıcı” anlamına gelen “saena” kelimesi ve Farsça kuş anlamına gelen “murg” kelimesinin birleşmesiyle oluşmuştur (Akalın, 1993: 136).

“Ankâ hayalî bir kuş olması, ele geçirilemeyişi, Kafdağı gibi hayalî bir mekânda yaşamaması gibi imkânsız simgeleyen özellikleri ile şairler için aşkı anlatan en önemli hayvanlardan kabul edilir. Nevâyî’de de ‘Ankâ, kimi zaman tezat olarak kendisinden daha güçsüz sinek gibi hayvanlarla karşılaştırılırken kimi zaman da hayalî bir aşkın sırlarını bilen bir dost olarak görülür.” (Toprak, 2021: 377).

Sırr-ı ‘ışkım bilmegen il kalmadı gerçi maña

Nâme-ber kuş ornığa ‘anķanı mahrem kıldıñız (FK 209/7)

(Aşkımın sırrını halk içinde bilmeyen kalmadı mektup götürenin yerine Anka'yı mahrem eylediniz) (Toprak, 2021: 378).

“Saç aşığın gözünde bir cellâttır. O kimi zaman bir yuvadır, kimi zaman da anka veya tavustur.” (Uludağ, 2020: 246). Sevgilinin saçının tuzağı öylesine güçlüdür ki anka gibi ulaşılmaz bir kuşu bile tuzağına düşürür. Nevâyî de aşağıdaki beyitte bu anlam ilişkisinden yararlanır. Sevgilinin saç ve beni anka kuşunu; sinekse âşığı temsil eder.

Körgüzüp çun dām-ı zülf ü dāne-i hāl iyleben

Bülbül ü kumrî dimen kim peşşe tā ‘anķānı şayd (FK 123/4)

(Saçını ve yanağındaki ben tanesini gösteren sevgilinin tuzağına kapılmışım. Bana bülbül ve kumru demeyin. Çünkü sinek de gider taa anka gibi bir kuşu avlar.)

Bûm/Çuğd

Türk kültüründe baykuşun özel bir yeri vardır. Altay Türkçesinde bay kelimesi zengin, baykuş ise kutsal kuş demektir (Naskali ve Duranlı, 1999: 36). Roux, gecenin gözcüsü olan baykuşun Türklerde uyanıklığın simgesi olduğundan bahseder (2005: 229). “Baykuş, gece avlanan bir kuştur, onun bu özelliği geceleri uyanık olması iyi bir komutanın özelliği olarak anılmaktadır.” (Toprak, 2019: 1323). Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde Kaşgarlı Mahmud, Yabaku ve Yemek dillerince açıklaması yapılan baykuşu ügi/ /ķoburğa/ yapākulaķ şeklinde tabir eder (DLT I: 9,161, 489; III: 56, 118, 238). Moğol etkisiyle yirmi dört Oğuz Türk boyu sıralanırken her dört boy için bir kuş ongon olarak belirlenir ve her boyun kendisinin tanınmasını sağlayacak bir simge olarak bayrağında bulundurduğu bir kuştan bahsedilir. Baykuş (ügi) ise Bayat boyunun simgesidir (Sever, 1999: 83).

Divan şiirinde bûm ve çuğd adları ile geçen baykuş, uğursuzluğu ve insanlara verdiği zararlı bahtı ve dünyayı temsil eder. Baykuşun uğursuzluk getirdiğine dair olan halk inancı nedeniyle insanlar ve diğer kuşlar tarafından dışlandığı kabul edilir. Baykuş kasvetli ve itici çağrışımlarıyla ağıyar ile servet düşkünü zahidi akla getirir. Aynı zamanda âciz kuşların yumurtalarına ve yiyeceklerine de musallat olmaları bakımından da açgözlü zenginleri çağrıştırırlar (Akın vd., 2016: 95).

Mitoloji, efsane ve halk inançlarında baykuşu hem olumlu hem de olumsuz şekilde anlamlandıran bir algının olduğu görülmektedir. Âşık tarzı şiir geleneği içerisinde ise baykuş, genellikle virane mekânıyla sembolleştirilmiştir (Köse, 2019: 295). Baykuşun virane mekân motifleriyle sembolleştirilmesini Nevâyî’de de sıkça görürüz. Aşağı beyitte baykuş nefstir; ejderha ise nefsi öldüren mürittir.

Buzuğ köñül ara ‘ışķıñ çu kirdi kaçtı ħıred

Bu ejdehāmı körüp bûm koydı öz vaţanın (FK 470/2)

(Virane gönül içine senin aşkın girince akıl kaçtı. Bu ejderhayı görünce baykuş da öz vatanını terketti.)

Melâlet bûmı uçmas min gedā vîrānı tamıdın

Müzehheb kuş kibi şeh kaçırınıñ mîli maķāmıdın (FK 482/1)

(Yaldızlı kuş padişah sarayının makamından uçar. Ben yoksulun viran olmuş damından hüzün baykuşu bile uçmaz.)

Çuğd bolmış genc-i vaşlıñ şevķidin köñlüm kuşı

Zaħmı köp köñlüm öyi ol çuğdnın vîrānıdur (140/5)

(Gönlümün kuşu kavuşma hazinesinin başında bir baykuş olmuştur. Yaralı gönül evim o baykuşun viranesidir.)

Dürrâc

“Turaç kuşu, keklikgillerden fakat keklikten biraz irice, sülüne benzer güzel ve sevilen bir av kuşudur. Şiirimizde sesinin güzelliği ve etinin lezzeti ile ele alınır. Şair, Sıfât-ı Şikâr-ı İştân (Avlanmalarının Tarifi) bölümünde Muhabbetoğulları'nın avlanmaya niyet ettiklerinde turaç kuşunun kanatlı akrebe döndüğünü söylemektedir. Bu öyle bir kabiledir ki yaptıkları, yaşadıkları her şey olağan dışıdır.” (Güneş ve Yeşil ve Öğreten, 2019: 247).

Şeb-istânîñ ara sübbühilerdin yüz tümen tāvus

Gül-istânîñ ara quddüsilerdin yüz tümen dürrâc (FK 96/2)

(Şebistan'ın içinde sübbühilerden yüz tümen tavus kuşu; Gülistan'ın içinde kuddüsilerden yüz tümen turaç kuşu)

Kebg-i derî

Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde keklik; sülüngillerden, güvercin büyüklüğünde, eti için avlanan, tüyü boz, ayakları ve gagası kırmızı renkte bir kuş şeklinde geçer (2008: 1262). “Bir av kuşu olarak daha çok şahin, şahbaz, doğan vs. kuşlarla birlikte anılır. Sesinin ve gövdesinin güzelliği ile söz konusu edilir. Bu tür kekliklere de “kebk-i derî” tabir olunur. Divân şiirinde sevgili, bir keklige benzetilir.” (Pala, 2002: 276).

“Kekliğin ayaklarındaki kırmızı renk ile sevgilinin giydiği kızıl elbise Nevâyî için güzel bir çağrışıma sebebiyet vermiştir, işve ile dolaşan sevgili midir yoksa bahçedeki keklik midir sorusunu sorar. Edebiyatımızda kekliğin sesi gülüş sesine benzetildiği için daha çok işve ve neşe ile anılan bu güzel kuş, Nevâyî için de sevgilinin kendisini çağrıştırır.” (Toprak, 2021: 342).

Qadiniñ cilvesin yüz nâz ile bustân ara körgeñ

Digeñ tāvüs-ı ra ‘nâ yâ meger kebg-i derîdür bu (FK 550/4)

(Bostanın içinde (sevgilinin) boyunu yüz naz ile gören meğer bu güzel tavus kuşu ya da kekliktir diyecek.)

Kebüter

Pala, güvercini “bir av kuşu olarak avcı kuşlarla birlikte anıldığı gibi sevgili yerine de kullanılır. Güvercinlerin posta görevinde kullanıldığı meşhurdur.” şeklinde açıklar (2002: 277). Eserde birkaç beyitte güvercin ile Kâbe örneği verilmektedir. Bu beyitte de İbn Battûta'nın Seyahatnâme'sinde aktardığı bir hikâyeye telmih yapılmıştır. Battûta'nın aktardığına göre, “Mekke'de görülen güvercin ve diğer kuşlar Kâbe'ye asla inmezler. Uçuş esnasında Harem-i Şerif üzerinden geçerken Kâbe'nin hizasına geldiklerinde hemen kenara saparlar. Hiçbir kuşun hasta olmadıkça bu kutlu mekânın üzerine inmediği, indiği takdirde ruhunun gittiği söylenir. Ama hastayken inerse iyileşirmiş. Burayı yücelten ve saygın kılan heybetli ve muazzam yapan Allah, elbet münezzehtir cümle mahlûkattan.” (2000: 200-201).

Nişimen iyledi köñlüm kuşu küyünde qayd itme

Kebüterga kişi qasid itmedi Beytü'l-Harâm içre (FK 598/4)

(Gönlümün kuşu senin köyünü mesken eyledi. Kâbe'nin içinde nasıl ki kimse güvercini öldürmeye niyetlenmezse sen de onu zincire vurma.)

Güvercinin gagası ile tüylerini didiklemeşi sevgilinin âşığının gönlünü bir iğne ile deşmesine benzetilmiş.

Yuñın yulğan kebüter dik barı eczası köñlümniñ

Töşüklerdür meger iğniñ bile anı figâr ittiñ (FK 369/6)

(Tüylerini yolan güvercin gibi gönlümün her zerresini iğnen ile delik deşik ettin.)

Ƙumrî

Türk Dil Kurumu sözlüğünde “*güvercinler takımından, güvercinden küçük, boz, gri renkli bir kuş*” şeklinde geçen Kumru, köken olarak Farsça kumrî kelimesine dayanır (1998: 1405). “Tasavvufta servi, görünüşüyle bir (1) sayısını anımsattığından vahdet (birlik) inancı dolayısıyla Tanrı’yı, kumru da boynundaki kuşaktan ve hu çekmesinden dolayı kulu simgeler. Kumrunun aşkla bağlandığı servinin üzerinden ayrılmadığı anlatılır. Bu hayal, minyatürlerde de kendini gösterir ve servi çizilince mutlaka üstüne bir de kumru eklenir.” (Eskigün, 2006: 90).

Kumru, Divan şiirinde zarafeti, sevimliliği ve daha da önemlisi beğenilen sesiyle bülbülün ve her ikisi birden de yakıcı feryatlarıyla onları hatırlatan âşığın akranıdır (Ceylan, 2007: 175).

Körgüzüp çun dām-ı zülf ü dāne-i hāl iyleben

Bülbül ü Ƙumrî dimen kim peşşe tā ‘anġānı şayd (FK 123/4)

(Saçını ve yanağındaki ben tanesini gösteren sevgilinin tuzağına kapılmışım. Bana bülbül ve kumru demeyin. Çünkü sinek de gider taa anka gibi bir kuşu avlar.)

Nevâyî’de de kumru ile bülbül ötüşleri ve âşık benzetmesi yönünden bir arada sıkça kullanılır.

Serv ü gül hūsn içre yok ol serv-i gül-ruhsārçe

İyle kim Ƙumrî vü bülbül nalede min zārçe (FK 554/1)

(Bülbül ve kumrunun inlemesi ben ağlayan kadar olmadığı gibi servi ve gül güzellikte gül yanaklı servi kadar değildir.)

Ƙuş

Kuş, Türk Dil Kurumu sözlüğünde “*yumurtlayan omurgalılarından, akciğerli, sıcak kanlı, vücudu tüylerle örtülü, gagalı, iki ayaklı, iki kanatlı uçucu hayvanların ortak adı*” şeklinde geçer (1998: 1420).

“Klasik şairler, herhangi bir benzetme formu ortaya koyduklarında derinlemesine bir gözlem yapmaya ihtiyaç duyarlar. Örneğin eskiden beri insan ruhu, göğüs kafesine hapsedilmiş bir kuş metaforuyla tasvir edilmiştir.” (Gök, 2019: 91). Nevâyî’nin şiirlerinde kuş motifi önemli bir unsurdur. Kuş, âşığın gönül kafesinde yaşar. Âşığın gönül kuşu tıpkı pervane gibi sevgilinin muma benzeyen boyu ve yüzüne bakınca yanar.

Şem‘ dik ƙāmet ü yüz şem‘i ile cānāne

Ƙıldı örterge köñüller ƙuşını pervāne (FK 562/1)

(Sevgili boy ve yüz mumu ile gönüller kuşunu pervane kıldı ve yaktı.)

Nevâyî, kuşun kanadının kırılması durumunu gönlün kırılması gibi soyut bir ifadeyi somutlaştırmada kullanır.

Şikeste köñlüme az ġam bolup turur külli

Kisek ƙanatı sınıġ ƙuş közige taş körünür (FK 198/3)

(Kanadı kırık kuşun gözüne çamur tuğla taş görünür. Kırık gönlüme de azıcık gam çok gelir.)

Kuşun kafes içinde yaşaması âşığın benliğinin içinde sıkışmasına benzetilir. Nasıl ki kuş kafesinden kurtulunca özgürlüğüne kavuşursa kişi de benliğinden sıyrılınca maksadına ulaşır.

Özdin utul Nevāyi vū maşada yit ki uş

Yitmes emengā bolsa afes ire mūbtelā (FK 2/7)

(Kuş kafes iinde tutulduunda imenlie ulaşamaz. Nevāyî sen de benliinden kurtul ve maksadına ulaş.)

Âşıın ahı o kadar kuvvetlidir ki onun üstünden geen kuşu bile kebab eder. Nevāyî, beyitlerinde kuşun kebab olması motifini sıka kullanır.

uş bolur āhım şerārı üstidin ötker ebāb

Belki er üzre melāyikni anatı örgenür (FK 156/5)

(Ahımın kıvılcımının üstünden geen kuş kebab olur. Belki de felekte meleklerin kanatlarını tutuşturur.)

Ördek

Ördek, Türk Dil Kurumu'nun sözlüünde "Perde ayaklılardan, evcil ve yabancı türleri bulunan su kuşu, badi, badık" şeklinde geer (1998: 1735). Aşıdaki beyitte sevgilinin zülfü ile ördein tüyü arasında anlam ilişkişi kurulmuştur.

eşme-i urşîd ol yüz yanıda ullāb-ı zülf

Saldılar güya kecek ol eşmeni ördekleri (FK 609/5)

(O yüzünün yanındaki zülfün engeli güneşin pınarıdır (aydınlııdır); Güya o pınarın ördekleri engel şeklindeki tüylerini sevgilinin yanaına salmışlar.)

Semender

"Semender, Farsa sözlük Lugatnāme-i Dihhuda'da Yunanca "Salamandra", Fransızca "Salamandre"den geldii ve ateşte yaşadığı, ateşten ıkınca öldüü söylenen bazıları tarafından ise kertenkele, sere ve tavuk şeklinde olduu rivayet edilen bir hayvan olarak tanımlanmaktadır." (Özdemir, 2021: 1863). Semenderin tam olarak hangi hayvana benzedii ile ilgili eşitli görüşler vardır: "Su kertenkelesi denilen bir nevî hayvandır. Cisminin iki tarafında su ifraz eden kesesi bulunan bu hayvan kıvılcımlı kül üstünde yürüyecei tarafları sulayarak getiinden yanmazmış" (Onay, 2009: 413). "Ateşte yanmayan bir eşit efsanevi hayvandır. Denizatına benzeyen kuyruklu bir hayvan imiş. Kelime "santender"den muhalefettir. Bu hayvanın ateşe girdii zaman bir eşit yağlı madde ifrāz ederek kendini koruduu rivāyet edilir. Başka bir rivāyete göre semender yalnızca ateşte yaşar ve ateşten ıkınca ölmüş. Bunun bir kuş olduunu söyleyenler de vardır. Hindistan'daki mecusîlerin devamlı yaktıkları ateşte ısının artmasıyla semender denilen kanatlı bir böcek hasil olurmuş. Ancak efsanevi semenderi gördüünü söyleyen kimse yoktur." (Pala, 2002: 412).

"Aş hikāyelerinin doal kahramanıdır semender. Deil kavuşmaya, kavuşma ihtimaline dahi tahammülün olmadığı aş hikāyelerinde, aşları ancak ve ancak hasret ateşi karşısındaki dayanma güçleriyle ölçülen âşıklar için semenderden daha iyi bir dost ve sırdaş düşünülemez bile. Hasret, ateşin dier adı ve ateş, aşın yegāne tadıdır onlar için." (Ceylan, 2004'ten akt. Eskigün, 2006: 42). Aşıdaki beyitlerde âşık kendini semendere benzetir. Semender için ateşte yürümek ne kadar doalsa âşık için o zorlu aş çölünü gemek o kadar doaldır. Bu yolculukta hiçbir zorluk âşığı etkilemez. Nasıl ki semenderin sığınaı ateşe âşığın ise aştır. Âşığın sevgiliye ulaşmak için baş koyduu yolda ateşler olsa semendere dönüşmek âşık için kaçınılmaz olur.

Ni tefavüt 'ış deşti at'ıda ıssı savu

Kim semender otda seyr iyelerde tinkdür yaz ü küz (FK 215/7)

(Semender için ateşte yürürken yaz da kış da aynıdır; aşk çölünün sonunda benim için sıcak olmuş soğuk olmuş ne fark eder?)

Dehrdin boldı penâhım 'ışkıñ

Ot semenderğa ni tañ bolsa penâh (FK 558/5)

(Ateş semenderin sığınacak yeri olmuş buna şaşılır mı? Dünyada benim sığınağım da aşkındır.)

Herat'dın eger ot tüşse Sebz-vâr'ğaça

Bolay semender ü tartay özümni yârğaça (FK 602/1)

(Eğer Herat'tan Sebz-vâr'a kadar ateş düşse; semender olur kendimi yâre doğru çekerim.)

Ṭāvus

Tavus Türk Dil Kurumu sözlüğünde; "Sülüngillerden, erkeğinin tüyleri uzun, kuyruğu parlak, güzel renkli, acı ve tiz sesli, süs hayvanı olarak beslenen bir kuş, tavus" (1998: 2157). Ṭāvûs kuşu, çok güzel bir kuş olmasına rağmen tavus dertli bir kuşmuş. O güzel endâmiyla yürürken gözleri ayaklarına takılınca ayaklarının çirkinliğine üzülmeye ah edermiş. Ṭāvûsun sesi de çirkin olup ötüşü "âh!" kelimesidir. Bunun nedeni tavusun güzelliğiyle çok gururlanması imiş. Allah onun gururunu kırmak için ayağını ve sesini çirkin yaratmış. Bir efsaneye göre de Ṭāvûs, cennette bir kuş iken şeytanın cennete girmesine alet olmuş ve Âdem ile Havvâ'nın yasak meyveyi yemelerinden sonra cennetten çıkarılmıştır. Cennette ayakları da güzelken Allah ona "Her yanın süslü olsun ancak ayakların çıplak kalsın; ayaklarını görünce cenneti ve eski hâlini hatırlayıp âh et! buyurmuş ve Bâbil'e indirip ayaklarını çıplak eylemiştir." (Pala, 2002: 456).

"Alî Şîr Nevâyî'de ṭāvûs, bir güzellik simgesi olarak başka kuşlarla birlikte anılır ancak onun Lisanü't-Tayr Mesnevîsi'nde Simurg'u bulmak için yola çıkan kuşlardan Hüdühüd'e kusurunu söyleyip yolculuktan affını dileyen bir kuş olarak geçer. Nevâyî, alegorik olan bu eserde Tavus'u süs ve gösteriş meraklısı, güzellik düşkünü, kendini beğenen insan tipini anlatmak için sembol olarak seçer." (Toprak, 2021: 353). Aşağıdaki beyitte tavus, cilvesi ile sevgiliye benzetilir.

Nuṭkı tūṭi cilvesi ṭāvus u reftârı tezerv

Hüsñ gül-zârıda yoḡtur bir aña mânende kuş (FK 259/3)

(Ne papağanın sözleri, ne tavus kuşunun cilvesi ne de sülünün salınarak yürüyüşü; gül bahçesinde ona güzellikte benzer bir kuş yoktur.)

Tezerv

Sülün, Türk Dil Kurumu sözlüğünde "Sülüngillerden, kuyruğu uzun, eti yenilen bir kuş" şeklinde geçer (1998: 2049). "Nevâyî, Lisânü't- Tayr Mesnevîsi'nde tezervi güzelliği ile kibirlenen, görünüşe önem veren, zorluklara dayanamayan insan tipini anlatmak için kullanmıştır." (Toprak, 2021: 354). "Sülün, divan şiirinde daha çok av kuşu ve güzelliği nedeniyle anılır. Aşkın gönlü veya sevgili için benzetilen olur. Güzel salınışı ile de sevgiliyi andırır." (Pala, 2002: 469). Aşağıdaki beyitte sülün, işvesiyle gönül çelen bir güzele benzetilir.

Bilmen iy şayyâd kıyası dâm ile kılmaḡ bolur

Ol tezerv-i dil-keş ol ṭāvus-ı bezm-ārânı şayd (FK 123/6)

(Ey avcı! O gönül çelen sülünü mü? Yoksa o meclise renk katan tavus kuşunu mu avlayayım? Hangisine tuzak kurayım?, bilemem.)

Tûtî

Papağan; Farsça tûtî, Arapça bebgâ, Türkçe papağan ya da dudu şeklinde adlandırılan bir kuştur (Güler, 2014: 62). Rengârenk, süslü bir kuş olması nedeniyle insanı dünya nimetlerine çeken güzelliklerin ve nefsin sembolü olarak tasavvufi şiirde kullanılır. Renginde daha çok yeşilin hâkim olması nedeniyle Hızır ile ilişkilendirilir. Papağan aşkın sembollerindedir. Aşk papağana benzetilir ve âşığa aşkı öğretir (Güler, 2014: 61).

Ol yaşıl tonluğ perî-veş la‘l-i şekker-bâr ile

Rûh-ı tûtîsin kılıptur münfa‘il güftâr ile (FK 584/1)

(O yeşil elbiseli peri gibi tatlı dudaklı güzel ile papağan sevgili gücemiş sözler söyler.)

“Papağan, dudu kuşu. Papağana konuşma öğretmekte ayna kullanılmış. Bir kişi, kuş büyük bir aynanın önüne koyup kendisi aynanın arkasında gizlenir ve konuşmaya başlarmış. Aynada kendi aksini gören kuş, bu sesi, kendisi gibi kuşun sesi sanarak taklide başlar ve konuşmayı öğrenirmiş.” (Pala, 2002: 474).

Nuḡkî tûtî cilvesi tâvus u reftârı tezerv

Ḥüsn gül-zârıda yoḡtur bir aña mânende kuş (FK 259/3)

(Papağanın konuşması, tavus kuşunun cilvesi ve sülünün (salına salına) yürüyüşü gül bahçesinde tüm bu güzelliklere benzeyen (denk) bir kuş yoktur.)

“Papağana konuşma öğretilirken bir sözü tekrarladığında ödül olarak ona şeker verilmiş. Bu yüzden papağan şeker yemeye alıştırmıştır. Papağan, şeker yemeyi sevdiği ve insanın hoşuna giden sözler söylediği için şeker ve şîrîn kelimeleriyle birleşik sıfatlar oluşturmuştur. Tatlı söz söyleyen anlamında, *tûtî-yi şeker-hâ*, *tûtî-yi şeker-şiken*, *tûtî-yi şeker-feşân*, *tûtî-yi şîrîn-suhan*, *tûtî-yi şîrîn-güftâr* vb. Papağanın bu sıfatları, güzel konuşan insanlara, ahenkli ve anlamlı şiirler söyleyen şairlere de sıfat olmuştur.” (Yıldırım, 2006’dan akt. Güler, 2014: 62). “Bazen de diğer klasik şairler gibi şekere yönelen papağan ordusunu sevgilinin dudakları etrafındaki tüylere benzetir.” (Toprak, 2021: 355).

Sebze-i ḡaṡṡır irür şîrîn-lebin eṡrâfıda

Ḥayl-ı tûtî kim hücüm iylep turur şekker tapıp (FK 68/2)

(Tatlı dudağının etrafındaki taze ayva tüylerini şeker sanan papağan sürüsü oraya hücum eder.)

Zâğ

Türk Dil Kurumu’nun sözlüğünde karga, kanatları geniş, tüyleri kara renkte, tarla ve bahçelere çok zarar veren kuş olarak geçer (2008: 1215). Karga, eserde Farsça “zâğ” şeklinde kullanılmıştır. Karga, eserde bülbül ve baykuş gibi kuşlarla karşılaştırılır. “Şairler olumsuz anlamlar yükledikleri kargayı kötülüğün ve kötü işlerin odak noktası olarak görmüşler, bülbülü ise kimi zaman mazlum, kimi zaman âşık, bazen de şair şeklinde değerlendirmişlerdir. Gül bahçesi, çemen, bağ gibi mekânlar bülbüle aittir, dolayısıyla onun hakkıdır ve karganın orada olması yakışıksızdır.” (Demirkazık, 2011: 163).

İy Nevâyî dehr bâğdın kütulmak istesen

Bülbül uçğan yaḡşırâk zâğ u zegân me’vâsıdın (FK 488/9)

(Ey Nevâyî, dünya bahçesinden kurtulmak istersen; karga ve çaylak yurdunda olmaksızın; yersiz yurtsuz uçan bülbül olmak daha güzeldir.)

Bümni zâğ itkey âhım düdi kılsa âşiyân

Deşt içinde min bolur vîrâneniḡ dîvârını (FK 628/5)

(Ben çöl içinde viranenin duvarı olurum. Ahımın dumanı görünse baykuşu karga eder.)

Sonuç

Kuşlar Türk kültürünün önemli hayvanlarıdır. Uçmak gibi insanda olmayan bu önemli özellikleri kuşları diğer canlılardan farklı yerde konumlandırır. Onlar özgürlüğün, ölümsüzlüğün sembolleridir. Türkler ölmek, başka bir evrene geçmek ile ilgili bir durumu uçmak eylemine benzetmiş hatta bu eylemi de tam bu durum için kullanmıştır. Şaman, bedeninden sıyrılıp ruhuyla öte âleme geçerken kuş kanatlarından yararlanır. Kuş sesleri çıkararak transa geçer. Kuş kemiklerinden büyüler yapılır, şifa için kuş yenir. Daha sayılamayacak pek çok durum için kuş önemli bir figürdür. Sembolik bir dil kullanan klasik şiir içinde kuşların yeri önemlidir. Nevâyî de şiirlerinde sıkça kuş sembollerinden yararlanır. Bu makalede Nevâyî'nin Fevâyîdü'l-Kiber adlı divanında geçen kuş adları çerçevesinde gelişmiştir. Nevâyî, kuşları genellikle âşık ve maşuk ilişkilerinde betimlemeler yaparken kullanır. Bülbül ve kumru ötüşleri yönüyle aşk acısı çeken âşığı; tavus, sülün ve keklik salınışı, güzelliği, cilvesi ve kibri ile sevgiliyi; baykuş ve karga viranelerde yaşayan ya da yersiz yurtsuz olan zavallı âşığı temsil eder. Ördek, tüylerin şekilleri yönüyle sevgilinin saçı ile ilişkilendirilir, anka ulaşılmazlığı yönüyle aşkı temsil eder.

Kısaltmalar

DLT	Divanü Lûgat-it Türk
KB	Fevâyîdü'l-Kiber

Kaynakça

- Akalın L. Sami (1993). *Türk Folklorunda Kuşlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Atalay, Besim (1999). *Divânü Lügati't Türk, C. I-II-III-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Batıslam H. Dilek (2002). "Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: Hümâ, Anka ve Simurg". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 1: 185-208.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi* (1986). İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Ceylan, Ömür (2004). "Aşkın Ateşle İmtihanı, Semender". *Türk Edebiyatı Dergisi*, 366: 32-33.
- Ceylan, Ömür (2007). *Kuşlar Divanı-Osmanlı Şiir Kuşları*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Demirkazık, H. İbrahim (2011). "Divan Şiirinde Karga". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 24: 131-178.
- Eskigün, Kübra (2006). *Klasik Türk Şiirinde Efsanevi Kuşlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gök, Selim (2019). "'Sevgili Şahbâziyla Gönül/Can Kuşu Avlamak' Hayali Üzerine". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 14: 87-98.
- Güler, Zülfi (2014). "Divan Şiirinde Papağan". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1: 61-71.
- Güneş, Özlem vd. (2019). "Hüsn ü Aşk'ta Anlam Çeşitliliği Yönünden Kuşlar". *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 05: 239-260.
- Gürsoy Naskali, Emine ve Duranlı, Muvaffak (1999). *Genişletilmiş Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- İbn Battûta (2000). *İbn Battûta Seyahatnâmesi I.* (çev.: Aykut, A. Sait). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Onay, Ahmet Talat (2009). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı.* (Yayına Haz.: Cemal Kurnaz). İstanbul: H Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2006). *Türk Mitolojisi. C.I-II.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özdemir, Mehmet (2021). "Klasik Türk Şiirinde Semender". *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(4): 1861-1900.
- Pala, İskender (2002). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü.* İstanbul: Kapı Yayınları.
- Roux, Jean-Paul (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar.* Ankara: Kabalcı Yayınları.
- Sever, Mustafa (1999). "Türk Mitolojisinde Kuşlar". *Milli Folklor Dergisi*, 42: 83-88.
- Tokyürek, Hacer (2013). "Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları". *TÜBAR*, XXXIII: 221-281.
- Toprak, Funda (2013). "Çağatay Şiirinde Vahşi Hayvanlar ve Yırtıcı Kuşlar". *Turkish Studies*, 8(9): 105-124.
- Toprak, Funda (2019). "Kutadgu Bilig'de Doğadan İnsana Aktarım Metaforları (Hayvanlar)". *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı.* (Ankara, 26-28 Eylül 2019). (Ed. İrem Işıl Altun ve Ekrem Beyaz). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1312-1323.
- Toprak, Funda (2021). *Tasavvufî ve Edebî Yönleriyle Alî Şîr Nevâyî.* Ankara: Akçağ Yayınları.
- Turan, Muhittin (2014). "Ahmedî Divanı'nda Kuşlar". *Akademik Sosyal Araştırmaları Dergisi*, 7: 23-37.
- Türkçe Sözlük 1-2* (1998). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türktaş, M. Metin (2013). *Dede Korkut Hikâyelerinde Adı Geçen Hayvanlar ve Bu Hayvanların Diğer Türk Lehçelerindeki Adlandırılışları.* Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayınları.
- Uludağ, Erdoğan (2020). "Bir Güzellik Unsuru Olarak Fuzûlî'nin Gazellerinde Saç". *Eski Türk Araştırmaları Dergisi*, 3(1): 241-294.
- Yıldırım, Ali (2015). "Mevlânâ'nın Eserlerinde Kuş Sembolizmi". *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 6: 235-247.
- Yıldırım, Nimet (2006). *Fars Mitolojisi Sözlüğü.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.